

CÂTEVA CONSEMĂRI PRIVIND STADIULUI CERCETĂRII VASELOR DE STICLĂ DIN HINTERLANDUL DACO–MOESIC

Alexandru Popa

Einige Bemerkungen zum Stand der Glasforschung in den Gebieten jenseits des römischen Limes an der unteren Donau

Bei der Untersuchung der Forschungsgeschichte zu den kaiserzeitlichen Glasgefäßen in unserem Untersuchungsgebiet lässt sich festhalten, dass diese Fundkategorie weniger Beachtung als andere Importwaren fand. Die Gründe dafür sind, wie Ion Ioniță vorsichtig formulierte – durch „das Fehlen der Fachliteratur und die wenigen Kenntnisse der Autoren betreffs der Glaswaren, durch ihre Seltenheit und besonders den fast immer schlechten Erhaltungszustand“ zu erklären. Außerdem lässt sich feststellen, dass die Gläser aus der Region nicht nach Form oder Funktion gegliedert wurden, sondern primär nach kultureller Zugehörigkeit der Fundstelle und erst dann nach anderen Kriterien. Was die Glasforschungen in den benachbarten Regionen anbelangt, so könnte man zusammenfassend folgern, dass die Glasgefäße ihre wahre Bedeutung für die Beurteilung der Importströme römischer Erzeugnisse in Südost– bzw. Osteuropa noch nicht gefunden haben sollen. Weder die typologische Studien noch die Materialpublikationen decken die ganze Problematik der Glasgefäße aus diesen Regionen. Die Erforschung der Glasfunde ist bislang stark vernachlässigt worden. Eine gründliche, mit dem neuesten Stand der modernen Dokumentationstechniken durchgeführte Untersuchung und eine Interpretation der provinzial–römischen Gläsern jenseits der Reichsgrenzen an der unteren Donau ist daher wissenschaftlich ein Desiderat, das insbesondere vor dem Hintergrund des wachsenden Fundbestandes in den Provinzen Dacia und Moesia Inferior Vergleichsforschungen stimuliert wird.

Cuvinte cheie: epoca romană, veselă de sticlă, istoricul cercetării, *Barbaricum*, Romania, Moldova.

Stichwörter: Römerzeit, Glasgeschirr, Forschungsstand, *Barbaricum*, Rumänien, Moldau.

Deși primele mențiuni ale vaselor din sticlă de epocă romană sunt cunoscute pe parcursul secolului al XIX–lea¹, o lucrare de sinteză asupra descoperirilor de vase de sticlă din preajma limesului moesico–dacic, dintre Carpați, Dunăre și Nistru, lipsește. Primele lucrări cu caracter științific apar abia după cel de–al doilea război mondial, când, urmare a multiplicării lucrărilor de construcție, a crescut considerabil și numărul de descoperiri². Drept una dintre primele valorificări de sinteză ale materialului descoperit poate fi amintită lucrarea semnată de V.V. Kropotkin. Apărută în anul 1967 sub titlul „Legăturile economice ale Europei de est în primul mileniu d.Chr.”³, lucrarea este completată prin catalogul de descoperiri „Produce romane de import în Europa de est”, apărut cu trei ani mai târziu⁴. Autorul prezintă statistica descoperirilor pe perioade cronologice (sec. II a. Chr. – I p. Chr., sec. II–III p. Chr., sec. III–IV p. Chr., sec. V–VI p. Chr.). Tipologia alcătuită de el include următoarele categorii de vase: cupe, kantharoi, ulcioare, castroane cu mâner, farfurii, polonice, pahare, balsamarii, flacoane,

¹ Samokvasov 1908, cf. Sorokina 1962.

² Pentru dinamica descoperirilor de vase de sticlă în *Barbaricum*–ul de pe teritoriul României, adică din teritoriile dacilor liberi, vezi Ioniță 2000–2001, 219–220.

³ Kropotkin 1967, 83–91, vezi harta la pagina 131.

⁴ Kropotkin 1970, 27–32, 159–160, fig. 16–23.

amforete și urcioare cu gura trilobată. Lucrarea lui Kropotkin este relativ des citată în literatura de specialitate, dar chiar la o primă verificare se pot constata limitele ei metodologice. Principalul neajuns al lucrării constă, după părerea noastră, în faptul că nici unul dintre tipurile de vase și nici unul dintre segmentele cronologice în care acestea au fost grupate nu sunt clar definite și, în consecință, nu pot fi verificate de către cititor. Cu toate acestea, chiar și la mai bine patru decenii de la apariție, lucrarea își păstrează valoarea datorită listelor de descoperiri.

O cercetare separată asupra descoperirilor de vase de sticlă din regiunile de la est de Carpații orientali a fost întreprinsă de Ion Ioniță. Autorul a reușit să adune, să analizeze și să interpreteze informațiile despre un grup de peste 38 de vase de sticlă, descoperite în mediul dacilor liberi⁵. Printre rezultatele cele mai importante ale acestei cercetări amintim elaborarea unei tipologii a vaselor de sticlă din mediul dacic liber, precum și distribuția lor cronologică și geografică. Autorul constată că în Moldova este cunoscută în exclusivitate veselă de băut (cupe și pahare). În ceea ce privește cronologia descoperirilor identificate la dacii liberi, autorul constată că acestea pot fi datate începând cu perioada ultimelor trei decenii ale secolului II p. Chr.⁶.

O cercetare cu caracter monografic a produselor din sticlă din „epoca scito-sarmatică” pentru sudul Basarabiei, Ucraina și regiunea Donului inferior și-au propus-o N. Dzigovskij și A. Ostroverchov⁷. Limitele cronologice (secolele VI a. Chr. – IV p. Chr.) și geografice (de la Dunăre până la Don) foarte largi ale lucrării nu le-au permis colegilor ucraineni să depășească nivelul unei lucrări de popularizare a științei. Tipologia propusă nu se bazează pe definiții clare ale formelor, iar argumentele aduse în sprijinul datării fiecărui dintre aceste tipuri nu sunt convingătoare⁸.

Materiale foarte interesante pentru cercetarea vaselor de sticlă de la granițele provinciei Moesia Inferior ne oferă lucrarea lui A.V. Simonenko, apărută în anul 2003 în limba engleză în „Journal of Glass Studies”⁹. Structura lucrării se află în dependență directă de tradiția istoriografică sovietică, conform căreia așa zisa „cultură sarmatică” se structurează în trei segmente cronologice, pe care autorul încearcă să le lege de „valurile de importuri” (*Importwellen*) romane, inițial propuse pentru Europa centrală de către R. Wołagiewicz¹⁰. Autorul constată, ce-i drept cu o singură excepție, lipsa vaselor de sticlă din perioada sarmatică timpurie (*Early Sarmatian Culture*). În așa-zisa perioadă sarmatică mijlocie descoperirile de vase de sticlă devin mult mai numeroase, fapt pus de A. Simonenko pe seama intensificării contactelor romanilor cu sarmații din zona Pontului Euxin¹¹. Alte cauze ale acestei creșteri nu sunt aduse în discuție de către autor, deși apariția sticlei produse prin suflare cunoaște în secolul I p. Chr. un moment de cotitură, ajungând să înlocuiască treptat vasele turnate sau presate în formă¹² și să se transforme într-un produs executat în masă, inclusiv pentru piața barbarilor de pe cealaltă parte a limesului¹³.

O categorie interesantă pentru studiu comparativ este reprezentată de publicațiile vaselor provenite din săpăturile așezărilor dacice de până la cucerirea romană¹⁴. Cu toate că

⁵ Ioniță 2000–2001, 247. Pentru o versiune mai veche a articolului, vezi Ioniță 2000.

⁶ Ioniță 2000–2001, 233–234.

⁷ Dzigovskij, Ostroverchov 2000.

⁸ Dzigovskij, Ostroverchov 2000, 127–181. Pentru o critică a ipotezelor lui Dzigovskij și Ostroverchov, vezi lucrarea lui Simonenko 2003.

⁹ Simonenko 2003. O versiune ulterioară a acestui studiu apare și în monografia colectivă despre importurile romane din mormintele sarmatice dintre Dunărea de Jos și Kuban, vezi Simonenko et alii 2007, 21–28.

¹⁰ Simonenko 2003, 41.

¹¹ Simonenko 2003, 57.

¹² Saldern 2004, 157–158.

¹³ Dzigovskij, Ostroverchov 2000, 127.

¹⁴ Chiriac, Bobi 1995; Glodariu 1974, 244–248; Teodor, Chiriac 1994; Ursachi 1995; Vulpe, Vulpe 1924.

materialul provenit din respectivele săpături este relativ fragmentar, S. Teodor și C. Chiriac au reușit să identifice la Poiana circa 15 forme de vase de sticlă, originea cărora autorii o explică prin importuri din zonele litoralului de nord al Mării Negre și nu din zona orașelor dobrogene¹⁵. Nu este însă exclus faptul ca aceste legături să se explice printr-o diferență a nivelului de cercetare a sticlăriei din orașele Dobrogei și de pe litoralul de nord al Mării Negre.

Perspectiva istorică a răspândirii sticlei în regiune poate fi urmărită pe exemplul cercetării întreprinse de G. Fuchs-Gomolka. Autoarea germană a prelucrat o cantitate impresionantă de vase de sticlă din siturile de epocă romană târzie din teritoriile de la est de Carpații orientali. Chiar dacă rezultatele publicate până momentul actual au doar un caracter preliminar, se observă de la prima vedere faptul că în siturile culturii Sântana de Mureș-Cernjachov predomină vesela destinată consumului de băuturi (*Trinkgeschirr*)¹⁶.

Stadiul cercetării în provinciile romane limitrofe

Pătrunderea vaselor de sticlă la populația din afara granițelor lumii romane a depins cu siguranță de situația din provinciile vecine, așa încât considerăm util să aruncăm o privire și asupra stadiului cercetării de acolo. Constatăm că nu în toate regiunile învecinate zonei analizate de noi descoperirile de sticlă s-au bucurat de aceeași atenție. Pentru teritoriul dobrogean există lucrarea lui Mihai Bucovală, intitulată „Vasele antice de sticlă de la Tomis”. Autorul schițează nu doar o prezentare tipologică-cronologică a tipurilor de vase care erau cunoscute din Tomis, ci și câte o scurtă descriere la fiecare dintre piese, inclusiv condițiile de descoperire ale acestora. Lucrarea prezintă 49 forme de vase de sticlă, cu analogii în Europa și în bazinul Mării Mediterane, și rămâne chiar și la peste 40 ani de la apariție una dintre lucrările de referință pentru sticla de epocă romană din Dobrogea¹⁷.

Pentru litoralul aflat actualmente pe teritoriul Bulgariei trebuie amintită lucrarea lui A. Minčev¹⁸. Și această lucrare este însoțită de un consistent catalog, care ne permite o privire de ansamblu asupra prezenței formelor de vase de sticlă din regiune pe parcursul epocii romane.

Provincia Dacia a beneficiat de studii speciale mult mai restrânse cantitativ. Ca și în cazul Moesiei Inferior, lucrările de sinteză se referă la materialul cunoscut în anii `70 ai secolului trecut¹⁹. În ultimul timp au început să apară tot mai multe publicații cu complexe arheologice conținând descoperiri de vase de sticlă²⁰.

Cu toate că investigațiile arheologice din zona litoralului de nord al Mării Negre au o istorie de peste o sută de ani, în cazul orașelor Tyras sau Olbia nu putem vorbi despre o cercetare bine conturată a vaselor de sticlă descoperite aici. O prezentare aprofundată a sticlăriei acestor două metropole ale Pontului Euxin nu există pentru moment. Lucrările de sinteză cunoscute se referă la întreg spațiul nord-pontic, accentul punându-se mai ales pe descoperirile de sticlă de la Chersonesus sau Panticapaeum²¹. Mai este de menționat și caracterul provincial al regiunii pe durata ocupației rusești (Imperiul Rus, URSS) a regiunii, când cele mai reprezentative descoperiri de aici au fost transportate în muzeele centrale din cele două capitale (Moscova, Sankt Petersburg) și unde multora dintre ele li se pierde urma pentru cercetătorul de rând. Și mai grav este faptul că aceste piese erau rupte de context, deoarece piesele comune din

¹⁵ Teodor, Chiriac 1994.

¹⁶ Gomilka-Fuchs 1999. Vezi, de asemenea, contribuția lui Costin Croitoru "Considerații sumare privind paharele din sticlă descoperite în mediul Sântana de Mureș dintre Carpați și Prut" din prezentul volum.

¹⁷ Bucovală 1968.

¹⁸ Minčev 1984; 1988; 1989; 1990.

¹⁹ Băluță 1979; 1985.

²⁰ Alicu et alii 1994; AM 2003. Pentru descoperirile mai noi, vezi, de exemplu, Panczel 2006.

²¹ Termenul rusesc folosit pentru această regiune este „Severnoe Pričernomor'e”.

complexe rămâneau pe loc și erau dispersate în diferite muzee locale²². Cu toate acestea, putem aminti drept lucrare de sinteză asupra sticlăriei de la Tyras și Olbia articolul N. Sorokina, care a publicat colecția de vase de sticlă a Muzeului din Odessa. Accentul pe care autoarea îl pune pe descoperirile de la Olbia denotă cantitatea mai mare de vase de sticlă descoperite aici față de cea din orașul Tyras. Autoarea întreprinde și o primă grupare a materialului: „veselă de masă” și „vase de parfumerie”. Din punct de vedere cronologic, N. Sorokina împarte materialul de la Olbia și Tyras în două grupe cronologice: secolele I–II și III–V p. Chr., împărțire care nu se bazează pe criterii clar definite, ci pare mai degrabă a fi una intuitivă²³. Același stil de prezentare generală îl are și studiul N. Sorokina din volumul colectiv despre „Orașele antice din nordul Mării Negre”, volum devenit în decursul timpului o lucrare de referință²⁴. O altă selecție a materialului de sticlă de la Olbia a fost publicată de către J. G. Vinogradov și S. D. Križickij, care prezintă o imagine generală a repertoriului vaselor de sticlă din orașul antic²⁵.

Pentru cunoașterea vaselor de sticlă din siturile litoralului nord–pontic sunt importante studiile lui I. Marčenko²⁶, care a elaborat în primul rând o tipologie a descoperirilor de sticlă din Regiunea Kuban’ din sudul Rusiei. Un element esențial ale lucrării este reprezentat de analogiile în formă și decor existente între vasele din sticlă și cele de metal.

O privire de ansamblu asupra istoricului cercetărilor sticlăriei provincial–romane ni–l oferă cel mai recent studiu al N. Sorokina, care în afară de aspectul istoriografic, oferă și o bibliografie *in extenso* asupra acestui subiect pentru nordul Mării Negre și a zonei Caucazului de nord²⁷.

O problemă de cercetare care necesită o discuție separată este cea a împărțirii tipologice a vaselor. În literatura de specialitate sunt cunoscute în acest moment mai multe modalități de abordare a problemei. Este de amintit, în primul rând, principiul aplicat în cunoscuta lucrare a C. Isings din 1952²⁸, conform căruia vasele au fost grupate mai întâi conform cronologiei complexului de unde provin și abia apoi după formă. Cu toate elementele de subiectivitate, mai ales în cazul construirii șirului tipologico–cronologic al vaselor, fără de care este imposibilă elaborarea unei cronologii moderne²⁹, cartea rămâne chiar și la mai bine de o jumătate de secol de la apariție o lucrare de referință pentru sticlăria epocii romane.

O altă cale este cea a împărțirii a împărțirii funcționale a vaselor, așa cum au propus de mai mult timp S.M.E. van Lith și K. Randsborg. Metoda a fost aplicată cu succes de B. Rütli pentru materialul de la Augst și Kaiseraugst³⁰. Vesela se împarte în grupuri funcționale, după cum urmează: de masă (de consum a mâncării și a băuturilor), de depozitare (de depozitare și de transport) și vase de toaletă (pentru uleiuri, parfumuri etc.).

²² Kunina 1997.

²³ Sorokina 1978.

²⁴ Sorokina 1984.

²⁵ Vinogradov, Kryžickij 1995, Abb. 95.

²⁶ Limberis, Marčenko 2003; Zaseckaja, Marčenko 1995. Majoritatea ipotezelor au fost reluate în monografia din 2008, vezi Simonenko et alii 2007, 292–307.

²⁷ Sorokina 1995.

²⁸ Isings 1957.

²⁹ Cf. Knorr 2001.

³⁰ Lith, Randsborg 1985; Rütli 1991, 172 sqq.

TABELUL DE FORME³¹

Grup funcțional		Forme separate	Versiune germană	Versiune engleză
Veselă de masă/ Tafelgeschirr	Servirea mâncării și a băuturilor Speise-/Trinkgeschirr	Cupe/boluri	Schalen	Bowls
	Servirea mâncării	farfurii/platouri	Platten/Teller	Dishes
	Servirea băuturilor Trinkgeschirr	Pahare	Becher	Beakers
		Cupe	Becher	Cups
	Trinkgeschirr	Carafe	Flaschen	Flasks
		Urcioare	Krüge	Jugs
Vase de transport și depozitare Vorrats-, Transport u. Grabgeschirr	Pentru lichide für Flüssigkeiten	Carafe, urcioare	„Flaschen“ (Krüge)	Bottles
	Pentru alimente für Speisen	Oale	Töpfe	Jars
Recipiente de toaletă Toilettgeschirr		<i>Aryballoi</i>		
		<i>Balsamaria/Ung uentaria</i>	Balsamaria/ Unguentaria	
		Carafe de dimensiuni mici	Fläschchen	

Principalul merit al acestei împărțiri este posibilitatea de comparație cu alte regiuni geografice³² sau grupuri culturale. Același principiu l-a urmărit și I. Ioniță în împărțirea veselei din cadrul grupului cultural al dacilor liberi după principiul funcționalității vaselor³³. În același fel a împărțit și A. Simonenko vesela selectată din mormintele de inhumăție, deși în paralel operează și o departajare a aceleiași vesele potrivit criteriului cronologic³⁴.

Rezumând rezultatele investigațiilor despre sticlăria epocii romane în spațiul analizat, putem constata că această categorie a importurilor romane a beneficiat de mai puțină atenție a cercetării. Cauzele acestui fenomen trebuie căutate în lipsa literaturii de specialitate, în numărul relativ scăzut al descoperirilor și, de cele mai multe ori, în starea foarte fragmentară a descoperirilor³⁵. În afară de acestea, constatăm faptul că vasele de sticlă din spațiul discutat au fost de regulă grupate nu în baza formei sau funcționalității lor, ci în primul rând conform apartenenței culturale a sitului.

³¹ Îi mulțumesc și pe această cale prietenului Ioan Stanciu de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române din Cluj-Napoca pentru observațiile critice asupra denumirii formelor de vase în cele trei limbi prezentate în tabel.

³² Rützi 1998.

³³ Ioniță 2000; 2000–2001.

³⁴ Simonenko 2003. Autorul folosește în studiul său termeni de cronologie relativă preluați de la K.F. Smirnov. În cadrul unei alte încercări ulterioare de a defini o „cronologie” a culturii așa zise „sarmatice”, A. Simonenko urmează deja o altă metodă, cea a „indicatorilor cronologici” (!?). Pentru o privire de ansamblu asupra „cronologiilor sarmatice”, vezi lucrările regretatului M.B. Ščukin, mai ales Ščukin 2004.

³⁵ Ioniță 2000–2001, 219–220.

În ceea ce privește regiunile învecinate, se observă faptul ca nici aici vasele romane de sticlă nu și-au aflat încă adevărata valoare pentru cercetarea epocii romane în general. Lipsesc pentru moment atât sintezele micro- și inter-regionale, cât și publicații ale materialului grupat pe complexe din aceste zone.

BIBLIOGRAFIE

- Alicu et alii 1994** — D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. 1. Bibliotheca Musei Napocensis 9, Cluj-Napoca.
- Băluță 1979** — C. L. Băluță, *Considerații referitoare la răspândirea și producerea sticlei în Dacia Superior*. Apulum 17, 195–200.
- Băluță 1985** — C. L. Băluță, *La verre antique à Apulum (Dacie)*. Annales du 9e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Nancy, 22–28 mai 1983, Nancy, 99–111.
- Bucovală 1968** — M. Bucovală, Vase antice de sticlă la Tomis, Constanța.
- Chiriac, Bobi 1995** — C. Chiriac, V. Bobi, *Vases en verre du site géto-dace de Căndești (dép. de Vrancea)*, TD 16, 1–2, 221–222.
- Dzigovskij, Ostroverchov 2000** — A. N. Dzigovskij, A. S. Ostroverchov, *Stekljannaja possuda kak istoričeskoe javlenie v pamjatnikach skifo-sarmatskogo vremeni Ukrainy, Moldovy i Rossijskogo Podon'ja* (VI. v. do n.e. – IV. v. n.e.), Odessa.
- Glodariu 1974** — I. Glodariu, Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană, Cluj.
- Gomolka-Fuchs 1999** — G. Gomolka-Fuchs, *Gläser der Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldova*. Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24 Oktober 1995 (Hrsg. G. Gomolka-Fuchs), Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, 129–142.
- Ioniță 2000** — I. Ioniță, *Vase de sticlă la dacii liberi (secolele 2.–3. p.Chr.)*, Istros 10, 325–353.
- Ioniță 2000–2001** — I. Ioniță, *Vase de sticlă romane la dacii liberi (secolele II–III d. Hr.)*, AM 23–24, 219–247.
- Isings 1957** — C. Isings, Roman glas from dated finds. Archaeologica Traiectina 2, Groningen, Djakarta.
- Knorr 2001** — H. Knorr, Die Chronologie der römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa: Grundlagen, Quellenkritik und Folgen für die Geschichtsschreibung, Hamburg.
- Kropotkin 1967** — V. V. Kropotkin, *Ėkonomičeskie svjazi Vostočnoj Evropy v I tysjačelietii našej ėry*, Moskva.
- Kropotkin 1970** — V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope*. Arheologia SSR. Svod arheologičeskikh istočnikov D1–27, Moskva.
- Kunina 1997** — N. Z. Kunina, Ancient Glas in the Hermitage collection. Art Treasures of Russia, St. Petersburg.
- Limberis, Marčenko 2003** — N. J. Limberis, I. I. Marčenko, *Stekljannye sosudy pozdneellinističeskogo i rimskogo vremeni iz Prikuban'ja*, Materialy i issledovanija po arheologii Kubani 3, 106–183.
- Lith, Randsborg 1985** — S. M. E. V. Lith, K. Randsborg, *Roman Glass in the West: A Social Study*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 35, 413–532.
- Minčev 1984** — A. Minčev, *Antično stăklo ot zapadnoto Černomorie (I–VI v.)*. 1. *Kuni i panički*. Izvestija na Narodnija Muzej Varna 20 (35), 5–21.
- Minčev 1988** — A. Minčev, *Antično stăklo ot zapadnoto Černomorie (I–VI v.)*. 2. *Čaši*. Izvestija na Narodnija Muzej Varna 24 (39), 35–59.
- Minčev 1989** — A. Minčev, *Antično stăklo ot zapadnoto Černomorie (I–VI v.)*. 3. *Kani*. Izvestija na Narodnija Muzej Varna 25 (40), 13–25.
- Minčev 1990** — A. Minčev, *Antično stăklo ot zapadnoto Černomorie (I–VI v.)*. *Butilki*. Izvestija na Narodnija Muzej Varna 26 (41), 56–78.
- Panczel 2006** — S. Panczel, *Die Aufzeichnungen von István Téglás bezüglich der römischer Glassgefäße und Fensterglasfragmente aus Turda und Siebenbürgen*, Fontes Historiae, 513–522.
- Rütti 1991** — B. Rütti, Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst 13, 1–2, Augst 1991.

- Rütti 1998** — B. Rütti, *Zur Verwendung von Glasgeschirr in römischen Gutshöfen (villae rusticae) in der Schweiz*, Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Italia, Venezia – Milano 1998, Lochem, 160–162.
- Saldern 2004** — A. V. Saldern, *Antikes Glas. Handbuch der Archäologie*, München.
- Samokvasov 1908 — D. J. Samokvasov, *Mogily Russkoj zemli*, Moskva.
- Ščukin 2004** — M. B. Ščukin, *Nekotorye zamečanija o metodikach chronologičeskich rasčetov epochi Latena, rimskogo vremeni, i sarmatskoj archeologii*, Sarmatskie kul'tury Evrazii: problemy regional'noj chronologii, Krasnodar, 228–239.
- Simonenko 2003** — A. V. Simonenko, *Glass and Faience Vessels from Sarmatian Graves of the Ukraine*. Journal of Glas Studies 45, 2003, 41–57.
- Simonenko et alii 2007** — A. V. Simonenko, I. I. Marčenko, N. J. Limberis, Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban. Archäologie in Eurasien 25, Mainz.
- Sorokina 1962** — N. P. Sorokina, *Stekljannyj sosud iz Nižnego Podnestrov'ja*, Kratkie Soobščeniija Instituta Archeologii / Instituta Istorii Material'noj Kul'tury (Moskva) 89, 103–107.
- Sorokina 1978** — N. P. Sorokina, *Antičnoe steklo v sobranii Odesskogo Archeologičeskogo Muzeja*, Archeologičeskie issledovanija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (Kiev), 267–274.
- Sorokina 1984** — N. P. Sorokina, *Stekljannaja posuda*, Antičnye Gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja. Archeologija SSSR (eds. G. A. Košelenko, I. T. Kruglikova, V. S. Dolgorukov), Moskva, 233–236.
- Sorokina 1995** — N. P. Sorokina, *Ancient glass: Studies by scholars from Russia and the Sovereign States of the Caucasus*, Ancient Civilisations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology 2, 1, 62–70.
- Teodor, Chiriac 1994** — S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați). I*, AM 17, 183–222.
- Ursachi 1995** — V. Ursachi, Zargidava. Cetatea dacică de la Brad. Bibliotheca Thracologica 10, București.
- Vinogradov, Kryžickij 1995** — J. G. Vinogradov, S. D. Kryžickij, Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum. Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava Supplementum 149, Leiden, New York, Köln.
- Vulpe, Vulpe 1924** — R. Vulpe, E. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, Dacia 1, 166–223.
- Zaseckaja, Marčenko 1995** — I. P. Zaseckaja, I. I. Marčenko, *Klassifikacija stekljannyh kanfarov pozdneellinističeskogo i rannerimskogo vremeni*, Archeologičeskij Sbornik (Sankt-Peterburg) 32, 90–104.